

تأملات فلسفی در آسیب‌شناسی نفس با تکیه بر آراء ملاصدرا

مرضیه صادقی*

چکیده

باتوجه به مبانی فلسفی ملاصدرا می‌توان به آسیب‌شناسی نفس آدمی پرداخت. وی معتقد است بین وجود و علم رابطه تساوی وجودداشته و در مورد انسان که در رابطه با وجود مطلق، دچار فقر و ضعف هستی می‌باشد طبیعتاً دچار ضعف در ناحیه علم بوده و در نتیجه می‌توان جهل و غفلت را در وجود آدمی به‌عنوان یک عامل آسیب به‌شمار آورد. در این پژوهش شش مقوله جزء مولفه‌های اساسی در تبیین آسیب‌شناسی روانی انسان به‌جهت رسیدن به آرامش روانی و تعادل وجودی می‌باشد. که عبارتند از: سیر تکوینی نفس و رسیدن به مرتبه تعقل، ارتباط خود با خود، ارتباط خود با مبدأ هستی، ارتباط خود با جهان، ارتباط خود با دیگران. در تبیین مسئله به این نتیجه می‌رسیم که هویت و نفس انسان سیر رو به تکامل به‌علاوه هویت انسان جوهری قدسی از سنخ ملکوت است در تبیین آسیب‌شناسی روانی نفس می‌توان گفت آفات انسانی مربوط به ضعف عقل و تفکر است و فقدان آن سبب مهم‌ترین آسیب‌ها از جمله جهل نسبت به معرفت و انحراف از حقیقت می‌شود.

واژگان کلیدی

نفس، اخلاق، جهل، فقر، آرامش روانی، اعتدال، تفکر.

طرح مسئله

اندیشه بشر و کیفیت، تفکر و ادراک وی، نقش به‌سزایی در سلامت روان او دارد کما اینکه این رابطه دو

marziyehsadeghi@yahoo.com

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۱/۵/۲۴

*. استادیار دانشگاه قم.

تاریخ دریافت: ۱۳۹۰/۱۱/۱۷

سویه است یعنی سلامت روان نیز می‌تواند زمینه‌ساز سلامت فکر و نگرش انسان باشد به این جهت می‌توان ادعا کرد که بین فلسفه ما و بهداشت روانی رابطه وجود دارد به طوری که فلسفه به‌عنوان نگرش عقل آدمی به اصل و سرنوشت وجود در زمینه‌سازی سلامت نفس و روان آدمی دخالت دارد چراکه وقتی بینش و نگرش انسان عقلانی باشد و به درک حقایق نایل آید از آنجا که همیشه ساحت اندیشه انسان ساحت عمل او را رقم می‌زند در نتیجه رفتارهای عقلانی و نهایتاً رفتارهای اخلاقی از او سر می‌زند.

شاهد این ادعا کتب فلاسفه اسلامی در زمینه علم‌النفس است؛ جرقه این فکر در ارسطو زده شده و کتاب *النفس* ارسطو به‌عنوان الگوی فلاسفه اسلامی قرار گرفت. پس از آن افلاطون در کتاب‌های *فیثون* و *جمهوریت*، ابن‌سینا در کتاب *نفس شفاء* و به‌همین ترتیب شیخ اشراق و میرداماد تا ملاصدرا که به تبع فلاسفه پیشین خود و در سایه مباحث وحی و سنت رسول خدا، مباحثی را مطرح کرده‌است با نگاه موشکافانه خود پرده از اسرار نفس بردارند.

ملاصدرا از کسانی است که به تبع میانی فلسفی خویش، به بحث از سلامت نفس و روان پرداخته چنانکه در کتاب *کسر اصنام الجاهلیه* در رابطه با عواملی که در جهت سلامت و اعتدال نفس مؤثرند، وظیفه مهم عقل را در رابطه با تعدیل غرایز مطرح می‌کند که در صورت حاکم کردن نظم و اعتدال بر رفتارها، آرامش روحی و روانی حاصل می‌آید وی همچنین در کتاب *شرح اصول کافی* بیان می‌کند که تفکر، عامل موثر در رسیدن آدمی به درجه انسانیت است و در رساله *سه اصل* به آسیب‌شناسی نفس انسانی و عوامل موثر در درمان آن می‌پردازد.

وی از تمام مباحث خود می‌خواهد این نتیجه را بگیرد که انسان در مسیر تکاملی‌اش می‌تواند کمبود وجود خود که ناشی از حالت امکانی و فقر وجودی اوست را با تلاش و در سایه قوت‌بخشیدن و حاکم کردن قوای عالمه و عامله، جبران کند و در سایه سعه عقلانی، سعه وجودی پیدا کند و در نتیجه به سعه اخلاقی، به آرامش روحی و روانی برسد. چراکه به‌هراندازه که سعه وجودی فرد فزونی یابد به‌همان اندازه، خود را از رذائل دور نگاه داشته و عقل خود را بر قوای حیوانی مسلط کرده است؛ لکن نکته قابل توجه این است که اگر این انسان در زندگی‌اش دارای حرکات غایت‌مند و در جهت الهی باشد تعادل و آرامش روانی به‌دست می‌آید در این راستا مولفه‌ها و عواملی نقش اساسی خواهند داشت چنان‌چه اگر کسی به دنبال شناخت خویش باشد و خود و عظمت خویش را دریابد هدف‌مند خواهد بود علاوه بر اینکه با پی‌بردن به استعدادهای درونی خود سعی می‌کند در سایه زندگی عقلانی به کمال انسانی و تعادل وجودی دست یابد. حال اگر کسی بتواند نفس خود را کنترل کند می‌تواند عالم را رهبری کند. مؤلفه دیگر ارتباط خود با مبده هستی است، به طوری که هدف از شناخت خود، شناخت خداست به علاوه اعتقاد به خدا باعث

خودآگاهی در فرد، درک وحدت هستی، هدف‌مندی و یافتن جایگاه خود در هستی می‌شود. اما در ارتباط خود با هستی در می‌یابیم که جهان هستی نشان از خدا و صفات او و هدف و نتیجه شناخت خود، شناخت هستی است. در ارتباط خود با دیگران داشتن روابط صحیح و گفت‌وگو کردن با رعایت آداب صحبت یکی از راه‌های به کمال رسیدن است. داشتن ارتباط صحیح با دیگران موجب کمال فرد و کمال دیگران است ولی هر فرد بعد از تحول فکری خود عهده‌دار تعلیم و ارشاد دیگران و اصلاح‌بین مردم باید باشد.

مبانی فلسفی صدرا، مقدمات آسیب‌شناسی نفس انسانی

یک. طرح مسئله وجود؛ از نظر صدرا وجود، شایسته‌ترین اشیاء برای تحقق داشتن است و همه چیز به آن شناخته می‌شود (صدرالمتألهین، ۱۳۸۸: ۲۱) ولذا اساس همه معارف چه معرفت نفس انسانی چه شناخت مسائل الهی شمرده می‌شود. بنابراین صدرا حقیقت وجود را محور مباحث فلسفی خویش قرار داد و اما مطالب دیگری برطبق این اصل به مبانی صدرا اضافه می‌شود یکی فقر وجودات امکانی است که از آن تعبیر به «فقر وجودی» می‌شود بدین معنا که وجودات امکانی همچون انسان در مقابل هستی مطلق، دچار فقر هستی و کمبود وجود می‌باشند و این امر سبب وجود نقصان‌هایی در انسان خواهد شد. مطلب دیگر اینکه علم از شئون وجود است و رابطه تساوی بین وجود و علم برقرار است: «کلُّ صورة ادراکیَّة هوضبٌ منَّ الوجود» (همو، ۱۳۸۸: ۳۰۴) به طوری که هرچه وجود او وسعت یابد علمش وسیع‌تر شده و بالعکس، هرچه عقل خود را بیشتر به کارگیرد و علمش فزونی یابد سعه وجودی بیشتری خواهد یافت (همو، ۱۳۰۲: ۲۹۵)

و اما به دنبال مسئله وجود، وحدت وجود و تشکیک آن مطرح می‌شود بدین معنا که وجود، حقیقت واحدی است که دارای مراتب است براین اساس، نفس نیز یک واحد شخصی دارای مراتب است که درعین وحدت شخصی می‌تواند از مرتبه حسی تا مرتبه عقلی را پذیرا باشد. بنابراین می‌توان گفت انسان یک هویت دارد که دارای مقامات بوده به طوری که وجودش را از پایین‌ترین منازل آغاز کرده و به درجه عقل می‌رسد. (همو، ۱۳۸۳: ۱۵۴)

دو. حرکت جوهری و تطورات نفس؛ حرکت جوهری به‌عنوان مبنایی مناسب می‌تواند بین جنبه نفسانیت نفس و رابطه آن با بدن جسمانی وفاق ایجاد کند. ملاصدرا پس از اثبات جوهریت نفس، نفس را جوهری که ذاتاً مستقل بوده و در مقام فعل متعلق به جسم است معرفی کند. (همو، ۱۳۸۸: ۲۲۹) وی سپس با اثبات حرکت جوهری و بیان اینکه نفس هم مانند همه موجودات از مرحله نقص به سوی کمال در حرکت است می‌گوید:

درجه نفس آدمی مادامی که در مرتبه جنین در رحم مادر است مرتبه نباتی (بالفعل) و حیوان بالقوه است و هنگام تولد، حیوان بالفعل و انسان بالقوه است و هنگامی که به بلوغ جسمانی رسید انسان بالفعل می‌شود لکن مرتبه نفس قدسیه، مرتبه‌ای است که چه‌بسا از هزاران نفر یک نفر هم به آن نرسد. (همان: ۲۳۰ و ۲۲۹)

وی اضافه می‌کند که نباید تصور کرد که جوهر آدمی در تمام عمر یکی است بی‌تفاوت، و این نزد ارباب بصیرت صحیح نیست. ای بسا آدمیان که به نفس حیوانی زنده‌اند و هنوز به مقام دل نرسیده‌اند و کس باشد که مقام انزل از حیوانات باشد و کسی هم باشد که مقامش (مَنْ يُطْعِ الرِّسُولَ فَقَدْ أَطَاعَ اللَّهَ) ^۱ باشد و این آخر مقامات آدمیست (همو، ۱۳۸۹: ۲۷) بنابراین تمام این مراحل که در واقع خروج از قوه به فعلیت است حیات انسانی را تشکیل می‌دهد که دارای نشئه‌ها و مراتب مختلف بوده و می‌تواند از اسفل سافلین تا اعلیٰ علیین پیش برود. پس سیرانسان حد یقف ندارد. (حسن زاده‌املی، ۱۳۸۵: ۴۰۰)

سه. **تعلق نفس به بدن؛** ملاصدرا در کتاب مفاتیح‌الغیب به اختلاف خود با دیگر فلاسفه اشاره کرده و می‌گوید نفوس انسانی حادث به حدوث بدن‌اند ولی از جهت حقیقت روحانی خود که در علم الهی‌اند قدیم‌اند پس نفس از جهت حدوث، جسمانی و از جهت بقا روحانی است؛ وی ضمن اینکه اقوال دیگران را در این باره قرین به محالات می‌داند در تبیین نظریه جسمانیة الحدوث بودن نفس در باب چهارم مفتاح ۱۵ می‌گوید: نفس در آغاز نه در ماده و نه با ماده بلکه از ماده و از عناصر، تشکیل شده است اما استعداد ارتقا را دارد و در نهایت تکامل به مرحله تجرد می‌رسد و در نتیجه قائم به ذات می‌شود؛ لذا معتقد است بر این اساس نفس انسانی در هویت خویش دارای مقام معلومی نیست بلکه دارای نشئت و مراتب گوناگونی است. (صدرالمتألهین، ۱۳۸۷: ۱۲۵)

بنابراین از نظر صدرا، نفس در حدوث و پیدایش جسم بوده و به تدریج در مسیر تکاملی خود جسم را رها کرده و قائم به ذات می‌شود وی همچنین معتقد است که نفس حامل بدن است نه بدن حامل آن. این نفس است که موجب تحصیل و تکون جسم می‌شود و آن را به جهات مختلف می‌کشانند لکن نفس به واسطه استقلالش از وجود، به تدریج از بدن جدا شده و کم‌کم از این نشئه طبیعی در جهت نشئه دوم، گسسته می‌شود و این زمانی است که نفس به‌غایت خود در جوهر و استقلال می‌رسد. (همو، ۱۳۸۳: ۹ / ۴۶)

آسیب‌شناسی نفس انسانی

صدرالمتألهین در کتاب *کسر اصنام الجاهلیه*، در مورد سلامت روح، بیان می‌کند همان‌طوری که بدن انسان

۱. هر کس از رسول خدا پیروی کند، همانا از خداوند پیروی کرده است.

دارای حالتی مزاجی است که اگر از حد اعتدال خارج نشود تعادل و سلامت آن به حال خود باقی می‌ماند و اگر از حد اعتدال خارج شود در معرض دردها و آفت‌ها قرار می‌گیرد؛ روح هم در صفات باطنی و اخلاق نفسانی خود این چنین است به این معنی که هرگاه روح از حد اعتدال خارج شود و در اخلاق و صفات شهوی، غضبی و فکری به افراط و تفریط بیفتد دچار بیماری‌های باطنی می‌شود که نتیجه‌اش عدم پایداری روح است و همان طوری که غذاها، نوشیدنی‌ها و داروها برای سلامت بدن و تعادل آن لازمند، اعمال و افعال انسان هم چون عبادات شرعی در تعادل نفسانی و فطرت اصیل روح انسانی مؤثرند و وی در ادامه می‌افزاید:

اگر نفس انسانی از فطرت اصلی و سلامت خلقی که براساس آن آفریده شده است به دلیل انحراف اندیشه و انجام اغراض نفسانی یا اعمال زشت منحرف شد و یا به واسطه کسب علوم ناقص و عبادات غیرخالص به خود مغرور شد جاهلی است که در دریای جهالت غوطه‌ور شده است (همو، ۱۳۸۱: ۱۴۴)

از کلمات صدرای می‌توان این مطلب را استفاده کرد که ریشه و منشأ تمام آسیب‌های نفسانی ضعف عقل است که می‌تواند سلامت روح و روان آدمی را به خطر انداخته و آن را از فطرت اصلی‌اش دور کند. صدرای همچنین در کتاب *شرح اصول کافی* نیز با تمسک به کلام امیرالمؤمنین علیه السلام که خطاب به هشام فرمود (کسی که انسانیت ندارد دین ندارد و کسی که عقل ندارد انسانیت ندارد) معتقد است ریشه آفات انسانی جهل است و کمال انسانیت و اصل آن به واسطه عقل است حال با توجه به اینکه عقل شدت و ضعف دارد انسانیت هم شدت و ضعف خواهد داشت (همو، ۱۳۸۳: ۱ / ۲۳۶) به نظر می‌رسد آنجا که صدرای سخن از اعتدال به میان می‌آورد در رابطه با عقل عملی است که معتقد است باید بر سایر قوای حیوانی انسان حکومت کند و آنجا که سخن از نادانی و جهل به میان می‌آورد مقصود وی تأکید بر قوه تعقل و تفکر و در نتیجه عقل نظری می‌باشد اما به هر حال مسئله به عقل برمی‌گردد که باید در جهت حاکمیت و قوت آن، هر انسانی کوشا باشد.

با توجه به مبانی فلسفی ملاصدرا که علم را مساوق با وجود می‌داند می‌توان نتیجه گرفت که اگر در جهت قوت عقل تلاش شود وسعۀ عقلانی حاصل آید سعۀ وجودی نیز حاصل می‌شود و انسان ممکن‌الوجودی که دچار فقر هستی می‌باشد در سایه اتصالش به هستی مطلق، غنی می‌شود لکن اگر در این سیر، عقل عملی را حاکم نکرد، و بر سایر قوا و در جهت قوت اندیشه و تفکر گام برنداشت دچار بی‌اعتدالی در نفس شده و در نتیجه بی‌اخلاقی در زندگی او حاکم می‌شود. صدرای سلامت مطلق روح را به اخلاق نیکو تعبیر می‌کند؛ در نتیجه وقتی اخلاق نیکو نبود در نتیجه به آن آرامش روحی و روانی نخواهد

رسید. صدرا می‌گوید:

الغضب و الحرص: و... فمن نتایج الاحتجاب والبعد من معدن الوجود و الصفات الکمالیه. (همو، ۱۳۸۰: ۲ / ۳۶۰)

از این عبارت بدست می‌آید که رفتارهای ضداخلاقی و در نتیجه عدم اعتدال روانی در صورت فقر وجودی و به عبارتی کمبود وجود حاصل است که آن هم ناشی از ضعف عقلی می‌باشد.

صدرا در رساله سه اصل آسیب‌های مربوط به نفس انسانی را در سه اصل تبیین می‌کند:

اصل اول؛ معرفت و شناخت نفس است بطوری که هر که معرفت نفس پیدا نکند خدای خود را نمی‌شناسد و در آن صورت مصداق آیه شریفه (اولتک کا لانعام بل هم اضل) می‌شود (اعراف / ۱۷۹)

اصل دوم؛ تعلق، حب جاه و مال، شهوات و لذات است بدین معنی که هر نفسی به لذت‌های جسمانی و دنیایی عادت کند متخلق به صفات و ویژگی‌های حیوانی می‌شود و هر کس عقل را مطیع هواهای نفسانی کند از الطاف جاودانه الهی محروم خواهد بود.

اصل سوم؛ گمراه شدن توسط نفس اماره و فریب آن را خوردن است به طوری که بد را خوب و خوب را بد برای انسان جلوه می‌دهد. (صدرالمتألهین، ۱۳۸۹: ۸۲۵)

از بیانات صدرا بدست می‌آید که آسیب‌های نفس مربوط می‌شود به ناکارایی دو چهره عقل: عقل نظری و عقل عملی. بدین صورت که انسانی که در مرتبه حیوانیت باقی مانده و نفس خود را به مرتبه نفس ناطقه ترقی نداده است از آن مرتبه لازم عقلانیت برخوردار نمی‌باشد و در نتیجه عقل بر قوای حیوانی آن مسلط نگردیده و در این صورت اسیر هواهای نفسانی بوده و در افراط یا تفریط است؛ در نتیجه از سلامت روان برخوردار نخواهد بود. در واقع قصور آن در ناحیه عقل نظری به این صورت است که نتوانسته با تفکر و اندیشه از حالت عقل هیولائی خارج شود و به درک حقایق بپردازد و قصور او در ناحیه عقل عملی هم به این صورت است که در کارش که تدبیر بدن است موفق نبوده و به جای تسلط بر قوای حیوانی (شهوت، غضب، وهم) از آنها منفعل بوده و در نتیجه به اشتغال بدن و قوای حسی گرفتار شده است (همو، ۱۴۱۱: ۹ / ۱۲۵) که البته ضعف عقل عملی ناشی از ضعف در ناحیه عقل نظری می‌باشد زیرا عقل عملی، بدن را تحت نظارت عقل نظری تدبیر می‌کند. «یدبرها علی حسب حکم القوه النظریه». (همو، ۱۴۱۱: ۸ / ۱۳۱) با این وصف از نظر سعه وجودی نیز ضعیف بوده و رفتارهایش نیز شایسته یک زندگی عقلانی نخواهد بود و در نتیجه آرامش روح و روان وی تأمین نخواهد شد.

بنابراین عمده‌ترین عامل، جهالت است که به ضعف وجود انسان برمی‌گردد که آن هم ناشی از ضعف عقل اوست که نتوانسته او را از مرتبه حیوانیت و فقر ترقی داده و به سوی الهی شدن سوق دهد (صدرا،

۱۳۸۹: ۹۳) گرچه صدرا در رساله سه اصل خود عوامل دیگری چون حجاب‌هایی نظیر مال، مقام و موانعی چون تقلید و تبعیت از جمع را مطرح می‌کند لکن نهایتاً می‌توانیم نتیجه بگیریم که همه آنها به نقص ذاتی نفس یعنی ضعف و فقر وجود برمی‌گردد که نهایتاً به ضعف عقل و یا به تعبیری (جهل و نادانی) می‌رسد چراکه: «العلم اصل کل خیر والجهل اصل کل شر». (تمیمی آمدی، ۱۳۶۶: ۴۱)

عوامل مؤثر در سلامت روح

یک. تأکید بر تعقل و باروری عقل؛ خداوند عقل را به‌عنوان غریزه‌ای که نه‌تنها انسان را از حیوان متمایز می‌کند بلکه رشد و تکامل آن، سبب می‌شود که انسان را به‌عنوان غرض خلقت همه موجودات قرار دهد (صدرا، ۱۳۶۷: ۵۰) در وجود وی نهاده‌است البته این مطلب به این معنا نیست که همه انسان‌ها به‌طور یکسان عقل را دارا می‌باشند بلکه انسان‌ها در استعداد و نورانیت عقل متفاوت می‌باشند (صدرالمآلهین، ۱۳۸۳: ۱ / ۲۲۸) اما برای مبارزه با آسیب جهل باید به تقویت عقل و رشد تفکر پرداخت برای این امر، هم باید به تقویت عقل نظری پرداخت و هم به اصطلاح عقل عملی. گرچه در نظر صدرا، عقل عملی در مراحل انجام کار برای انسان، انگیزه انجام کار حسن را ایجاد می‌کند بدین‌صورت که محسنات کار توسط عقل عملی جلوه‌گر شده و در نتیجه انسان میل به انجام کار پیدامی‌کند. (همو، ۱۳۸۰: ۲ / ۴۳۶) در واقع این عقل عملی است که کارهایی چون تهذیب ظاهر و باطن و مزین‌شدن به اوصاف پسندیده را در انسان محقق می‌کند لکن باید توجه داشت که در هر حال، عقل عملی خدمتگزار عقل نظری بوده چراکه درک امور کلی در امور عملی نیز به‌عهده عقل نظری می‌باشد علاوه‌بر اینکه معرفت حقایق، راه را برای تهذیب و تزکیه هموارتر می‌کند. (همو، بی‌تا: ۱۶)

بر این اساس تقویت و استكمال عقل نظری در تشکیل هویت اخلاقی انسان و در نتیجه سلامت روان وی نقش به‌سزایی دارد. گسترش سطح عقلانی انسان در این بعد هنگامی تحقق پیدامی‌کند که انسان به خدا و صفات او ایمان و معرفت داشته و حقایق عالم را از طریق اتصال با عقل فعال شناخته و عالمی عقلی شود در این صورت است که انسان چه در جهت استدلال و استنباط و چه در ناحیه درک کلیات و تحلیل امور، گسترش عقلانی پیدامی‌کند. اما در جهت عقل عملی نیز باید تلاش کرد که قوه عاقله را بر قوای دیگر مسلط کرده و قوای دیگر را در حد اعتدال نگه‌داشت تا از موانعی چون اسیرشدن در مقابل هواهای نفسانی، تمایل به شهوات و امور دنیایی خود را رها کند. به‌هر حال رابطه علم و عمل دو سویه است بطوری‌که اگر تهذیب نباشد تفکر بی‌فایده است و اگر تفکر و درک حقایق نباشد مسیر شکوفایی و تزکیه نفس هموار نخواهد بود. (همو، ۱۴۲۰: ۲۸۷)

پس از بررسی دیدگاه‌های صدرا به این نتیجه می‌رسیم که انسان برای اینکه به مرحله‌ای برسد که بتواند رفتارهایش را در سطح عقلانی انجام دهد نیاز به معرفت و عقل دارد تا بیماری و نقصان، عارض روح نشود و به کمال انسانی و سلامت نفس و روان برسد.

دو. **حقیقت تعقل و قوت عقل؛** فارق بین انسان و حیوان قوه عاقله است. وی با طرح این مسئله که میان روح بشر و عالم ملکوت نقاب‌هایی وجود دارد بیان می‌کند که وقتی نقاب‌ها از قلب انسان کنار می‌رود که نفس انسان در مرتبه عاقله است و صور عالم ملکوت آنگونه که هست در آن آشکار گردد لکن در دیدگاه خاص صدرا ویژگی‌هایی طرح می‌شوند که ذیلاً به آنها اشاره می‌شود.

۱. معرفی شناخت و معرفت به عنوان شهود؛ در بحث عقل نظری، عمل کرد عقل فعال به‌عنوان شرط معرفت که مبنایی را برای شناخت شهودی فراهم می‌کند دو ویژگی خاص را طلب می‌کند یکی اینکه علم و تعقل تنها از طریق ارتسام و ذهن که محل کلیات است حاصل نمی‌شود، بلکه عمل واقعی شناخت، دیدن است که مستلزم حضور شیئی نزد عالم است. صدرا در مسئله عقل و تعقل، علم واقعی را توسط قلب می‌داند و مسئله تعقل را به شهود ربط داده و شناخت عقلانی را گامی به‌سوی شناخت شهودی می‌داند (همو، ۱۴۱۱: ۴ / ۱۳۹) و این منجر به نفی دوگانگی فاعل و مفعول و یا به‌تعبیری به اثبات اتحاد عاقل و معقول منجر می‌شود. دوم اینکه اشاره به حصول شناخت از طریق منبع فوق عقلانی (عقل فعال) دارد و بدین‌وسیله در معرفت‌شناسی صدرا که برخاسته از معنویت است شرط صحت معرفت، تربیت معنوی نفس می‌باشد یعنی در شهود شخص باید از طریق کمال روحانی تعقل و ژرف‌اندیشی را بدست آورد به عبارت دیگر باید نفس به درجه‌ای برسد که بتواند متصل به عقل فعال شود و پذیرای صور معقوله باشد و این با پذیرش حرکت جوهری نفس و اینکه به تدریج وجود فیزیکی آن محو و به مرحله روحانیت نزدیک شود قابل قبول است.

در این حالت، نفس از نظر وجودی اشتداد پیدا کرده و به عالم معقولات نزدیک‌تر می‌شود و به این ترتیب معرفت راهی برای حضور در عالم معقولات خواهد بود. بنابراین معرفت واقعی به کمال وجودی اشاره دارد و این گام مهمی است درجهت محو هرگونه تمایزی بین عقلانیت و معنویت. و این در صورتی است که نفس هم از طریق عقل و هم از طریق قلب به تجرد تام و کمال اخلاقی برسد. در این حالت می‌تواند همه چیز را به‌طور شهودی درک کند. صدرا با طرح مسئله تجرد روح از محدودیت‌های جسمانی و گسستگی تام از لذات مادی معتقد است نفس مادامی که به بدن وابسته است نمی‌تواند به کمال عقلانی برسد و نمی‌تواند قدرت خود را جز بر فعالیت‌های حیوانی به‌کار بندد (همان) و این مسئله به‌این خاطر است که خودآگاهی و شناخت ما نسبت به نفس در حالت ترک بدن شدیدتر و حضور ما نزد خودمان

کامل‌تر می‌شود؛ چراکه در صورت قطع رابطه نفس با بدن امور معقول مرئی و دانش آنها عیان می‌گردد. (همان: ۱۲۵)

۲. وحدت ذاتی شناخت عقلانی و روحانی؛ صدرا در باب باروری عقل و مقابله با ضعف عقل معتقد است فلسفه نظری و عقلی، قلب را راضی نخواهد کرد و روح را آرام نمی‌کند. وی می‌گوید گشادگی سینه هدف حکمت عملی و نور، هدف حکمت نظری است و حکیم الهی فردی است که این دو را ترکیب کند. (همو، ۱۴۱۱: ۱ / ۱۱)

صدرا ضمن بیان این مطلب که ردائل عقلانی مانند اعتقادات نادرست و دیدگاه‌های اشتباه باعث آزار روح می‌شود و لذا در بعد حکمت نظری انسان باید به دنبال کسب معارف صحیح باشد، اضافه می‌کند که در حکمت عملی اعتدال در قوه علم و تفکر است که موجب درک تمایز راست از دروغ، زشت از زیبا و سود از زیان افعال می‌شود. بنابراین در ناحیه قوت عقل تنها رسیدگی به حکمت نظری کافی نیست بلکه سعه عقلانی در سایه وحدت ذاتی شناخت عقلانی و روحانی است (همو، ۱۳۸۷: ۲۰۷)

ارتباطات آدمی در جهت سلامت روان

انسان تا خود را نشناسد و همچنین نسبت به خدا و رابطه خود با خدا و تدبیر خدا نسبت به عالم شناخت پیدا نکند نفس او آمادگی انجام فضایل را پیدا نخواهد کرد. این ارتباطات در چهار حوزه قابل ترسیم است. یک. ارتباط با خود؛ اولین مرتبه، ارتباط خود در قلمرو خویشتن است؛ از نظر صدرا انسان می‌تواند از طریق علم حضوری به خود آگاهی پیدا کند. نتایج مهمی بر این امر مترتب است که عبارتند از:

۱. انسان به واسطه شناخت خود، عالم روحانی و بقای آن و به واسطه شناخت بدن خود، عالم جسمانی و نابودی آن را می‌شناسد و در نتیجه به پستی امور فانی و برتری امور باقی پی‌می‌برد.
۲. هرکس نفس خود را شناخت دشمنان خود را که در آن پنهان‌اند خواهد شناخت و هرکس که دشمنان پنهان خود و حیل‌های آنان را شناخت باید از آنها دوری کند و هرکه آنان را نشناخت دشمنش را که هوی و هوس اوست به صورت عقل دیده و برای او باطل و نیستی به صورت حق و واقعیت جلوه‌گر می‌شود.
۳. هرکه نفس خود را شناخت می‌داند چگونه آن را اداره و رهبری و کنترل کند و هرکه بتواند نفس خود را کنترل و رهبری کند می‌تواند عالم را رهبری کند.

۴. هرکه از خویشتن خود آگاه باشد در هیچ کس نقص و بدی نمی‌بیند مگر آنکه آن را در خود موجود می‌بیند (همو، ۱۳۸۵: ۲۱۲)

بنابراین انسان در سایه شناخت خویش، استعدادهای بالقوه خود را شناخته و در جهت کمال خود آنها را

به فعلیت در می‌آورد. به علاوه اگر انسان خود را نشناسد یقیناً فریب می‌خورد و خطا می‌کند.

دو. ارتباط با مبده هستی؛ مقصود تأمل و توجه به حقیقت وجود و لازم آن است؛ گرچه صدرا معرفت عقلی حق را از طریق اسماء و صفات مطرح می‌کند اما تنها راه رسیدن به حقیقت وجود حق را معرفت شهودی می‌داند که هر کس به اندازه ظرفیت خود می‌تواند آن را دریابد و در واقع این معرفت برخاسته از نوعی تعمق و تفکر و معرفت عقلی مبتنی بر سلوک از (خود خویشتن) به سوی خداوند است چراکه انسان جلوه خدا و جامع جمیع اسماء و صفات الهی است و هر کس هر اندازه خود را بشناسد خدا و اسمای نیکوی او و کیفیت اشرف خداوند بر اسماء و صفاتش را می‌شناسد. (جوادی آملی، ۱۳۸۷: ۶۲)

سه. ارتباط با جهان هستی؛ از نظر صدرا هریک از آیات الهی دلالت بر معانی فراوانی دارد یعنی از جهت وجود، دلالت بر وجود آفریننده دارد؛ از جهت حدوث در وقت معین، دلالت بر اراده و علم او به جزئیات، از جهت منافعش، دلالت بر حکمت و استواری خلقت او و از جهت ارتباط بعضی از آنها به بعضی دیگر به صورت نظم دلالت بر وحدت او دارد. وی معتقد است شناخت حقایق این آیات و نشانه‌ها هم در صورت شناخت خود حاصل می‌آید بنابراین انسان به واسطه معرفت نفس، حقایق موجودات را درک می‌کند همان گونه که عدم تفکر در مورد خویشتن خویش، موجب عدم تفکر در آیات الهی شده و در نتیجه موجب می‌شود فرد از عالم ظلمات و بند شهوات رهاننده و در مراتب اولیه باقی‌بماند (صدرالمآلهین، ۱۳۸۳: ۲۵۰)

چهار. ارتباط با دیگران؛ ترک معاشرت و دوری از مردم موجب ترک بسیاری از فضایل و خیرات، از دست رفتن سنت‌های شرعی و آداب جمعی، بسته شدن راه‌های جوانمردی و کارهای پسندیده و دور شدن از کمالات نفسانی و تدبیرات اجتماعی می‌شود و اگر فرض کنیم این فرد به مقصد خود رسیده و بی‌نیاز از آموختن باشد پس باید عهده‌دار ارشاد دیگران و به تربیت و اصلاح بین مردم بپردازد (همو، ۱۳۸۳: ۳۷۱)

بنابراین کمال عقل و کمال انسان به واسطه روابط صحیح حاصل می‌شود و لذا از نظر صدرا همنشینی با صالحان، انسان را به رستگاری می‌خواند؛ آداب دانشمندان، عقل را افزون می‌کند و اطاعت و ایثار عادل، کمال عزت است؛ از این رو روابط صحیح اجتماعی هم، می‌تواند از عوامل به کمال رساندن افراد و در نتیجه ایجاد یک زندگی اخلاقی و همراه با سلامت روان باشد.

نتیجه

انسان که در رابطه با وجود مطلق، دچار فقر و ضعف هستی می‌باشد طبیعتاً دچار ضعف در ناحیه علم بوده و در نتیجه می‌توان جهل و غفلت را در وجود آدمی به عنوان یک عامل آسیب به‌شمار آورد. نکته قابل توجه این است که گرچه در هر انسانی استعداد مرتبه خاصی از وجود و علم محقق است لکن وی

می‌تواند با تلاش خویش در جهت سعه وجودی خویش گام برداشته و با تسلط عقل بر قوای دیگر، رفتارهایش را به سطح عقلانی سوق دهد. در اینجاست که به جهت تلازم بین عقل و اخلاق، فرد از شأنیت اخلاقی بیشتری برخوردار شده و در نتیجه در سایه یک زندگی اخلاقی، آرامش روحی و روانی نیز برای وی فراهم خواهد شد. از نظر صدرا سلامت مطلق روح و روان همان اخلاق نیکو می‌باشد که مولفه‌های اساسی در تبیین آسیب‌شناسی روانی انسان جهت رسیدن به آرامش روانی و تعادل وجودی این‌هاست: سیر تکوینی نفس، ارتباط با خود، ارتباط خود با مبدأ هستی، ارتباط خود با جهان، ارتباط خود با دیگران.

منابع و مأخذ

۱. تمیمی آمدی، عبدالواحد، ۱۳۶۶، *غررالحکم و درر الکلم*، قم، دفتر تبلیغات اسلامی.
۲. جوادی آملی، عبدالله، ۱۳۸۷، *تفسیر انسان به انسان*، قم، نشر اسراء.
۳. حسن زاده آملی، حسن، ۱۳۸۵، *عیون مسائل النفس*، تهران، امیرکبیر.
۴. صدرالمتألهین شیرازی، محمد بن ابراهیم، ۱۳۸۳، *الاسفار الاربعه*، ج ۹، تهران، مولی.
۵. _____، ۱۴۱۱ ق، *الاسفار الاربعه*، ج ۱، تهران، مکتبه المصطفوی.
۶. _____، ۱۳۸۳، *شرح اصول کافی*، تهران، پژوهشگاه علوم انسانی.
۷. _____، ۱۳۸۵، *اسرارالایات*، تهران، مولی.
۸. _____، ۱۳۸۹، *رساله سه اصل*، تهران، مولی.
۹. _____، ۱۳۸۰، *المبدء و المعاد*، قم، دفتر تبلیغات اسلامی.
۱۰. _____، ۱۴۲۰ ق، *العرشیه*، بیروت، دارالاحیاء لتراث العربی.
۱۱. _____، بی تا، *الحاشیه علی الالهیات*، قم، بیدار.
۱۲. _____، ۱۳۸۱، *کسر اصنام الجاهلیه*، تهران، بنیاد حکمت صدرا.
۱۳. _____، ۱۳۸۷، *شواهد الربوبیه*، تهران، مولی.
۱۴. _____، ۱۳۸۷، *مفاتیح الغیب*، تهران، مولی.
۱۵. _____، ۱۳۰۲، *رسائل*، اکسیر العارفین، تهران، بی‌نا.